
Anke Coumans en Sikko Cleveringa

In dit themanummer onderzoeken diverse auteurs de actuele relatie tussen kunst en maatschappelijk experiment. De wereld verandert razendsnel. Zaken als klimaatverandering en migratiestromen vormen grote uitdagingen. Tegelijk doet de overheid een stap terug of vervalt tot een *failed state*. Kunstenaars zoeken hun nieuwe positie in deze situatie. Hoe maken ze het verschil? En met welk nieuw beleid kun je dat mede mogelijk maken en stimuleren?

Een nieuwe positie van kunstenaars

Maatschappelijke vraagstukken als motivatie

In de huidige wereld dringen zich grote maatschappelijke problemen aan ons op. Een dreigende klimaatcrisis waar steeds meer politieke consensus over bestaat, maar die maar niet tot wezenlijke, gezamenlijke handelingen leidt. Grote groepen politieke en economische vluchtelingen die in kampen leven en waar de politiek maar geen antwoord op formuleert. De ongelijkheid in de westerse samenlevingen neemt toe, en tegelijk neemt het vertrouwen in de politiek af. Verder zien we steeds meer populistische autoritaire leiders die geen machtsmiddel schuwen. Globalisering en digitalisering geven daarbij een stroom aan intense media-beelden en maken een op maat gesneden uitwisseling van oppervlakkige informatie en opinies mogelijk. De manier waarop de westerse wereld zichzelf georganiseerd heeft, de instituten en organisaties die zij daarvoor zowel globaal als

nationaal in het leven heeft geroepen, lijken hun beste tijd gehad te hebben.

Innerlijke motivatie

Als verbetering ergens vandaan moet komen, dan van de burgers zelf. 'It takes a village to save a planet', aldus Jannewietske de Vries, als gedeputeerde een belangrijke aanjager van Leeuwarden-Fryslân 2018 (LF2018). De huidige paradigmawisseling is er een op het niveau van *governance* en betreft vragen over de wijze waarop zeggenschap en verantwoordelijkheden in onze samenleving georganiseerd zijn in de bestaande instituten en organisaties. Zo heeft Casco Art Institute een kritische blik op zowel de maatschappij als naar binnen, en wordt er onderzocht hoe de kunstwereld en het kunst-instituut zelf functioneren. We zoeken met zijn allen naar andere vormen van (zelf)organisatie en van samenwerking, nieuwe netwerken, ook wel *do it yourself governance* genoemd. Broodfondsen en energie- en zorgcorporaties zijn voorbeelden van *commons*gedreven initiatieven waarbij overheid en markt niet langer de publieke diensten aansturen. Maar hoe vindt zo'n overgang plaats, wat kan hierin de rol zijn van de kunstenaar en kunstenaarsinitiatieven? En hoe dienen overheden en fondsen zich op te stellen ten aanzien van nieuw ontwikkelde samenwerkingsvormen in de kunst- en cultuursector? Bestaat er iets als bottom-upcultuurbeleid? Hoe verhouden hedendaagse activistische kunstprojecten zich tot de overheid, macht en systeemwereld? Welke allianties gaan ze aan? Welke rol nemen de jonge kunstenaars in dit veld? Grote vragen die de leidraad vormen in de beschrijving van actuele praktijken in deze *Boekman*.

Andere generatie

De uitdaging voor de hedendaagse kunstpraktijk is steeds minder kunstintern en meer kunstextern. De op de samenleving gerichte kunstenaar van nu reageert niet vanuit een avantgardistische motivatie op voorgaande kunststromingen. Het naar buiten treden, de verbinding met mensen en de deelname aan veranderingsbewegingen komen vooral voort uit maatschappelijke urgentie. Met name jonge kunstenaars starten vanuit innerlijke motivatie. Ze creëren onderling allianties en zoeken daarna verbinding met kunst als instituut, de kunsthistorie en het kunstcircuit.

Zij hebben behoefte aan nieuwe praktijken en verhalen die nieuwe richtingaanwijzers kunnen zijn. Daarbij beseffen ze dat de kunsten enkel impact kunnen hebben vanuit samenwerking met bestaande activistische bewegingen en veranderingsinitiatieven.

Kunst wordt niet alleen contextueel in zijn gerichtheid op issues uit het dagelijkse leven, maar ook in de inbedding in horizontale netwerken. Simon Kentgens van de Willem de Kooning Academie in Rotterdam zegt in dit nummer dat veel net afgestudeerde kunstenaars niet in dit systeem willen meedoen. Ze willen niet meer in die instituten terechtkomen, niet meer groeien in de reguliere, verticale keten. In plaats daarvan ontwikkelen ze horizontale initiatieven die op elkaar aansluiten. Bibi Straatman spreekt in haar artikel *The art of becoming political* over de reserves bij kunstenaars om onderdeel te worden van bestaande pr-netwerken en -strategieën. Ze willen geen deel uitmaken van een institutioneel verdienmodel. 'We zijn een andere generatie', aldus een van hen. Ze organiseren zich anders.

Dit is zichtbaar in de artikelen in deze *Boekman* waarin wordt uitgelegd hoe deze zelfgeorganiseerde creatieve praktijken functioneren in de vorm van bijvoorbeeld een buurtcultuur, een kunstvorm waarbij een groep buurt- of wijkbewoners fungeert als bron- en doelgroep, een culturele *common*, burgercollectieven waarin mensen als groep goederen of diensten beheren en delen, of een samenwerkplaats, samen aan iets werken zonder dat er bezit geclaimd wordt en iets economische waarde toebedeeld krijgt.

Buitenstaanderspositie

Niet alleen halen kunstenaars hun motivatie om werk te maken uit maatschappelijke vraagstukken, ook wordt er steeds vaker een beroep op hen gedaan vanuit de overheid en maatschappelijke sectoren. Belangrijk voorbeeld daarvan is het programma LF2018 dat met een cultuurimpuls de ambitie had fundamentele maatschappelijke veranderingen aan te jagen op de thema's Europe, Empowerment, Ecology, Economy en Experience.

Ook op kleinere schaal is dit overal zichtbaar. Zo krijgen de Nederlandse kunst- en ontwerp-lectoraten geregeld verzoeken deel te nemen aan interdisciplinaire overlegorganen en →

innovatiewerkplaatsen in stad en regio. In het project *Building an urban commons* lezen we hoe projectontwikkelaar Bouwfonds Property Development (BPD) het Amsterdam Research Institute for the Arts and Sciences benaderde. BPD zocht samenwerkingspartners voor een experiment op het Zeeburgereiland met woningen waar delen centraal staat. Of het nu gaat om nieuwe vormen van wonen, krimp, vergrijzing, jeugdproblematieken, aardbevingen of participatie in het algemeen, men heeft de kunstenaar er graag bij. Niet vanuit de gedachte dat de oplossing van de kunsten komt, maar omdat er behoefte is aan andere wijzen van problematiseren, nieuwe vormen van met elkaar overleggen, andere vragen en beelden die ons anders laten kijken en verbinden.

Frederiek Bennema bespreekt in haar artikel de buitenstaanderspositie van waaruit kunstenaars nieuwe perspectieven kunnen bieden aan een samenleving die niet meer wordt gevormd door bestendige gemeenschappen, maar door *peg communities*. Waar vroeger maatschappelijke vraagstukken geduid werden vanuit grote verhalen, wordt nu individuele kunstenaars en meer geïnstitutionaliseerde kunstinitiatieven gevraagd vanuit contextspecifieke en kleine schaal betekenis en richting te geven.

Er is erkenning voor de rol van de kunsten bij maatschappelijke uitdagingen in de Nederlandse Wetenschapsagenda van 2018, waar voor het eerst een route *Kunst en innovatie in de 21ste eeuw* is opgenomen. Daarin heeft artistiek onderzoek een volwaardige plaats gekregen naast wetenschappelijk onderzoek. De sociaal-artistieke *iepen mienskip*-projecten van LF2018 werden gefinancierd met geld van buiten de culturele sector. Ook elders in Nederland en Europa gebruiken gemeenten en provincies steeds meer sociaal of economisch gelabelde budgetten voor kunstprojecten. Kunstprojecten in een maatschappelijke context vragen alleen om een geheel andere aansturing. Zij zijn experimenteel en ontwikkelen zich op onverwachte wijze juist doordat de gemeenschap serieus wordt genomen. Hier moeten de niet-kunsthondsen nieuwe vormen gaan vinden. Dat wordt duidelijk in het artikel van Maite García Lechner over initiatieven van de European Cultural Foundation in het kader van het programma *Connected Action for the Commons*.

Spanningsveld tussen kracht en vermogens

Zowel kunstenaars als samenleving hebben hoge verwachtingen van de rol van kunst en cultuur als vliegwiel voor verandering. In een onderzoek voor de Vlaamse overheid van het Research Centre for Arts in Society van de Rijksuniversiteit Groningen, getiteld *De waarde van cultuur*, wordt daarvoor een even herkenbare als handzame driedeling voorgesteld: socialiseren, kwalificeren en subjectiveren (Gielen et al. 2014). Via socialiseren en kwalificeren geeft cultuur mensen het vermogen onderdeel te zijn van de samenleving en zich daarbinnen te bewegen volgens de maatstaven die diezelfde gemeenschap voor zichzelf definieert. Via subjectiveren wordt een cultuur in beweging gebracht omdat autonome stemmen nieuwe perspectieven en invalshoeken aanbrengen. In deze publicatie wordt voor de laatste vorm van cultuur de term kunst gereserveerd.

De drie mechanismes zijn in de juiste balans verantwoordelijk voor een samenleving die niet stagneert, niet in verwarring ten onder gaat, maar meebeweegt met de uitdagingen waar ze zich voor gesteld ziet. Cultuur moet daarom ook niet als de luxe bovenbouw van de samenleving worden gezien, maar als de onmisbare onderbouw die we dagelijks moeten onderhouden. Kunst heeft daarin een speciale rol die de Duitse filosoof Christophe Menke uitlegt aan de hand van het onderscheid tussen kracht en vermogen. 'In het spel van de krachten zijn wij handelend zonder dat we subjecten zijn; actief, zonder zelfbewustzijn; vindingrijk, zonder doel' (Menke 2013, 13-14). Kracht is van de orde van het spel, het experiment, de vrije energie, de associatie. Vermogens zijn gebonden en toegepast. Zij zijn socialiserend en kwalificerend. Ze vergemakkelijken onze deelname aan het maatschappelijk functioneren. De kunst staat in het spanningsveld tussen kracht en vermogens. Ze zou haar transformatieve kracht verliezen wanneer ze louter vermogen zou zijn. En ze zou geen inbedding vinden wanneer ze enkel kracht zou zijn. Het is dus van belang dat in de nieuwe vormen van *governance* genoeg ruimte wordt gemaakt om het experiment van de kunst, haar onvoorspelbaarheid en oncontroleerbaarheid een kans te geven.

Systeemwereld versus leefwereld

Maar hoe vindt zo'n overgang naar andere vormen van *governance* plaats en hoe verhoudt zich dit ten opzichte van de spanning tussen de systematieken van organisaties, overheden en instituties en de mens en zijn beleving van de alledaagse werkelijkheid? Hiervoor wordt vaak het onderscheid gebruikt dat Jürgen Habermas maakt tussen systeemwereld en leefwereld.

Waar in de leefwereld het spontane, veelvoudige, ongecontroleerde, geïmproviseerde handelen leidend is, is in de systeemwereld het geprotocolleerde, geordende, geregelde en beheerste handelen leidend. De systeemwereld in haar bureaucratische verschijningsvorm wordt verweten dat zij de leefwereld niet dient, maar een wereld op zichzelf is geworden. Ze beheert de leefwereld en slokt haar op. David Graeber zegt dat bureaucratische systemen utopieën te noemen zijn, omdat ze werken vanuit abstracties waar werkelijke mensen nooit aan kunnen voldoen (Graeber 2015, 26). De vraag doemt dan op of de kunstenaar zich niet laat corrumperen door het geld van de uit de systeemwereld afkomstige opdrachtgever en of de kunstenaar in dit spanningsveld wel solidair kan blijven met de buiten het systeem vallende burger. Hier is al veel over geschreven en het betreft de angst van veel kunstenaars en intellectuelen dat de kunstenaar en de kunst in deze al te hechte omhelzing hun autonomie verliezen en daarmee ook hun kracht (zie bijvoorbeeld Lütticken 2012 en Coumans 2012).

Bij CAL-XL (laboratorium voor kunst en samenleving) leeft de opvatting dat je juist – ook in het belang van de verdrukten in de leefwereld – het raakvlak tussen systeem en leefwereld moet opzoeken wil je met kunst bijdragen aan veranderingsprocessen of deze juist afremmen. Dat kan alleen in een samenspel tussen systeem en leefwereld, want die moeten allebei bewegen wil je van een stabiele nieuwe situatie kunnen spreken. In het manifest *Kunst in transitie* heet dit 'speelruimte voor herbemiddeling tussen systeem en leefwereld' (Trienekens et al. 2015).

Speelruimte voor transformaties

In dit themanummer komt het hele spectrum aan bod. Aan de ene kant van het spectrum de wereld van de *commons* die met subversieve praktijken vanuit de leefwereld de systeemwereld uitdagen tot een nieuw perspectief. Zie

de voorbeelden uit Rotterdam en Brussel en de meer theoretische reflectie door Pascal Gielen en Hanka Otte. Aan de andere kant de buurtcultuurfondsen die vanuit de systeemwereld met culturele projecten onder andere sociale cohesie willen bevorderen, maar er met overwegend digestieve praktijken nog niet echt in slagen wezenlijke maatschappelijke transformaties aan te jagen.

Het LF2018-programma laat een interessante middenpositie zien. Enerzijds weten provinciale en gemeentelijke overheden met een meerjarige cultuurimpuls maatschappelijke ontwikkeling aan te jagen met kunst als vliegwiel. De systeemwereld van LF2018 daagt hier de leefwereld van de *mienskip* uit zich met subjectiverende kunstpraktijken open te stellen voor nieuwe perspectieven op de dagelijkse werkelijkheid. Anderzijds dagen initiatieven uit die leefwereld op hun beurt overheden uit te ontschotten en vertrouwen te geven aan *grassroots*-initiatieven om antwoorden te vinden op de grote maatschappelijke vraagstukken van deze tijd. Het zijn telkens de kunsten die de speelruimte creëren waarin deze transformaties vorm en inhoud kunnen krijgen. ●

Literatuur

- Coumans, A. (2012) 'Vervreemding als politieke interventie'. In: *Filosofie & Praktijk*, jrg. 33, nr. 3, 93-104.
- Gielen, P. (et al.) (2014) *De waarde van cultuur*. Brussel: Socius.
- Graeber, D. (2015) *The utopia of rules: on technology, stupidity, and the secret joys of bureaucracy*. Londen: Melville House.
- Lütticken, S. (2012) 'Autonomie, de feiten voorbij'. In: *Open*, jrg. 11, nr. 23, 88-105.
- Menke, Chr. (2013) *Die Kraft der Kunst*. Berlijn: Suhrkamp.
- Trienekens, S. en W. Hillaert (red.) (2015) *Kunst in transitie: manifest voor participatieve kunst*. Brussel (etc.): Demos/Cal-XL. (demos.be/kenniscentrum/publicatie/kunst-in-transitie-manifest-voor-participatieve-kunstpraktijken)

Sikko Cleveringa werkt als adviseur en cultuuraanjager vanuit CAL-XL, laboratorium voor kunst en samenleving en WijkLab Arnhem

Anke Coumans is lector Image in Context van het Kenniscentrum Kunst en Samenleving van de Hanzehogeschool Groningen